

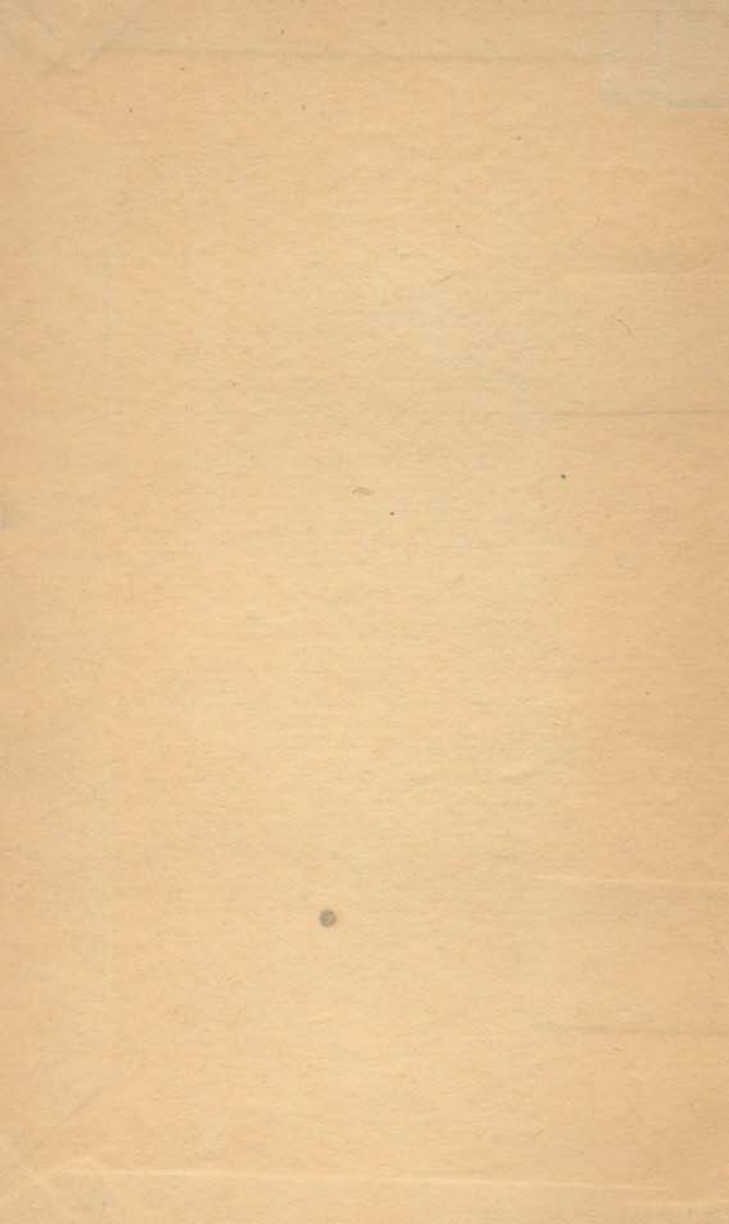
891.99
F-43

7392

W. Miller - 1854

Refuge

факты
1901



2011



113.6
8
001.342-3

R-00

ԲԷԼԼՈՒ-ԲԷԿԵԱՆ

Ո Ի Խ Տ



Փ Ա Ր Է Զ

ՏՊԱԳՐ. Պ. ՄԻՍԱՔ - 4, RUE ORTOLAN

1901

1/2 24m 175-185m 180m
1/2 24m 175-185m 180m
1/2 24m 175-185m 180m
1/2 24m 175-185m 180m
1/2 24m 175-185m 180m

1905 p. 10-11
1/2 24m 175-185m 180m



1998

Ա. ԲԷԼԼՈՒ-ԲԷԿԵԱՆ

891.542-3

81

Բ-43

Այ Ռ Ի Խ Տ



1001
1955



Փ Ա Ր Ի Ձ

ՏՊԱԳՐ. Պ. ՄԻՍԱՔ - 4, RUE ORTOLAN

1901



ԻՐ ՆԱՀԱՏԱԿ

ԵՂԲԱՅՐԵՆԵՐՈՒ ԵՒ ՔՈՅՐԵՐՈՒ

ԱՆՄԱՀ ՅԻՇՍԱԿԻՆ

Խորին Վշտով Նուիրե

ԲԷԼԼՈՒ - ԲԷԿ



2003

“ ՈՒՍՏ ”

(ՆՈՒԷՐ ՊԵՏՅՅԻ ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)



Ա

Աշխատանքային մութ գիշեր մ'էր, մթու-
թիւն դեռ ոչինչ, յորդ անձրեւ ալ կու-
գար: Կասես երկինք վճռած էր հեղեղել
ամբողջ աշխարհը: Տեղ-տեղ տներու լու-
սամուտներէն կերեւար ճրագներու ազօտ
լոյսը. մերթ ընդ մերթ երկինքը կը փայ-
լատակէր, կայծակի կուտար եւ այգպիտով
խաւարի, մթութեան մէջ ընկղմուած ի-
րերն ու շինութիւնները կերեւային իրենց
իսկութեամբ ու դոյներով: Կամաց-կամաց
չուկաներու եւ փողոցներու երթեւեկու-
թիւնը դադրեցաւ. ամեն ոք շտապեցաւ
պատսպարուելու սասաիկ անձրեւէ ու ցըր-
տէ. թռչուններն անգամ թագնուեր էին
իրենց բուններու մէջ: Իսկ դուրսը շարու-

հակ կ'անճրեւէր, մարդու ձայն ծպտուն
չէր լսուեր. միայն շուներն էին, որք ան-
դադար կ'ոռնային եւ դունչերնին ցցած դէ-
պի վեր՝ իրենց տրտունջը կ'արտայայտէին
երկնքին ու անդադար կը կնճկնճային . . .

Գիշերուայ այդ խիստ պահուն կ. քա-
ղաքի մէկ ծայրին գտնուած փոքրիկ տան
մը մէջ արտասովոր շարժում մը, ոգեւորու-
թիւն մը կը նկատուէր: Այդ տունը կը գըտ-
նուէր, քաղաքին ծայրը, խուլ անկիւն
մը, ուր մարդ մը չէր համաձայնիր — եթէ
փոքր ի շատէ կարողութեան տէր ըլլար —
հոն բնակուելու. վասնզի տան թէ՛ արտա-
քինը եւ թէ՛ ներքինը տեսողը շուտ կը
համոզուէր, որ ազտեղ միայն աղքատ մար-
դոց ձեռնտու է մնալ. ա՛յնքան հին ու ան-
շուք էր շինութիւնը:

Սակայն, ընթերցո՛ղ, դուն չըխոր-
շիս ադ փոքրիկ տնակէն, այլ ե՛կ միասին
մանենք ներսը, տեսնենք հոն ո՞վ կը բնա-
կի, ի՞նչ իրարանցում, շարժում կը նկա-
տուի. ակնարկ մը ձգենք մեր շուրջը, ա-
դէկ մը քննենք, զննենք զանոնք ու ապա
մեր կարծիքն յայտնենք նոցա մասին:

Առաջին սենեակը փոքրիկ, շա՛տ փոք-
րիկ օդա մ'էր, ուր հաւաքուած էին քսան
քսան հինգի չափ երիտասարդներ ամեն դա-

սակարգէ. առատազը շա՛տ ցածր ու խիստ
նեղ : Սենեկին մէջ՝ պատերու տակ շարուած
են քանի մ'աթոռներ, անկիւն մը յատ-
կացրած է գրքակալի, որու վրայ դարսած
է քանի մի տասնեակ հայերէն գիրքեր .
մէջ տեղ սեղան մը, վրան լամպարը վառ,
քանի մը հայերէն պարբերական թերթեր,
թանաքաման մը եւ գրիչ մը քովը — ահա
ադ սենեկին մէջ գանուած տանտիրոջ կա-
րողութիւնը : Միւս սենեակը ննջարանի
կը ծառայէ . հոն տանտիրոջ մանր աղաքը
աչուընին խփած՝ անո՛յ ղ քնացած են իրենց
մօր գրկին մէջ . . . Երրորդ սենեակը արդէն
խոհանոց էր, ուր տանտիրոջ պառաւ մայրը
իւր սիրելի հիւրերու համար սուրճ կը պատ-
րաստէր :

Չը նայած՝ պարզ կերեւար, որ ադ յար-
կին տակ ո՛չ մի կեր ու խում չկայ, իսկ
գուրսը խիստ ցուրտ էր եւ շարունակ կ'անձ-
րեւէր, այնու ամենայնիւ այդ անշուք տան
մէջ գանուածներու երեսին կարելի էր նկա-
տել անսահման ուրախութեան ու գոհու-
թեան նշաններ. ամենեքեան երկ-երկու,
երեք-երեք եւ աւելի խմբուած՝ ոմանք նըս-
տած, ոմանք կայնած շրջան կազմած կա-
սէին, կը խօսէին, կը վիճարանէին, կը
դատէին . նոյն իսկ միջերնին այդ ատենը

երգողներ ալ կային :

— Խօսքը տանտիրոջն է, — վերջապէս ընդհատելով բոլորին՝ մէջ մտաւ երիտասարդ մը, որ բոլոր ժամանակ լուռ կեցած էր, — տղա՛ք, եթէ նա թոյլ կուտայ՝ մենք կը ցրուինք մեր տները . . . Հեմ կարծեր թէ այս սաստիկ մութին ու անձրեւին Սարգիս քաջութիւն ունենայ հոս գալու :

— Նա՞, նա՞, նա՞, — լսուեցաւ ամեն կողմէ, — նա՛ երբէ՛ք, մենք հաւատացած ենք, չի՛ դաւաճանի իր դաղափարներուն, սկզբունքին :

— Լսեցէ՛ք, եղբա՛րք, — մէջ մտաւ տանտէրը, որ 24-25 տարին նոր բոլորած, միջահասակ, առողջ ու վայելուչ կազմուածքով, սեւ-սեւ յօնքերով ու բեխերով վառ-վառն երիտասարդ մըն էր, հագած սեւ բաճկոն. — Ես միանգամայն կը զարմանամ ձեր թերահաւատութեան վրայ, չեմ գիտեր խնդա՞մ թէ ցաւիմ . . . վասնզի բաւական է որ ադ մարդը ժամ մը կամ քանի մը բոպէ ձեզմէ հեռանայ — յայնժամ արդէն ամեն բան վերջացած է . . . Չէ՛. ազպէս մի ընէք. քիչ մ'ալ ներողամիտ գտնուեցէք դէպի ադ մարդը. չէ՞ որ մարդ մը չի կարող մէկ ձեռքով երկու ձմերուկ բռնել, իոկ Սարգիս կը վստահանայ նոյն իսկ ատիկայ ընելու . . .

Ա՛լ ի՞նչ կուզէք ադորմէ, ջա՛նս. ինքն
ըսաւ ժամի Տ-ին կուգամ, եղաւ որ դուք
դեռ անձրեւը չըսկսած՝ շտապեցիք հոս, իսկ
նա երեւի կըսպասէ անձրեւի դադարելուն՝
որ գայ: Յամենայն դէպս ես կասկած չու-
նիմ, որ Սարգիս իր տուած խօսքը չը յար-
զէ եւ չը գայ:

— Կեցցէ՛ մեր տանտէրը, — պոռայցին
հոս-հոն. — յարգելով մեր սիրելի Պէտօյի
խնդիրը՝ կ'որոշենք սպասել Սարգսին:

Տանտէրը, Պէտօ, նոր էր վերջացուցած
իր համառօտ ճառը, երբ անյայտ մէկը դըր-
սի դուռը ուժգնութեամբ կը բաղխէր:

— Տէ՛ր Աստուած, — խոհանոցէն դուրս
վազելով արտասանեց պառաւ տանտիկինը
— ճառախօսին մայրը. — ասիկա ծանօթ
մարդու բաղխում չէ. ո՛ր դիտէ, թերեւս
մենք ամենքս ալ հոս մատնուած ենք. . .
Պէտօ-ջա՛ն, ո՛րդիս, քեզ չեմ թողուր դուռը
բանալու. թո՛ղ չարագործները կայնին,
կայնին, կորսուի՛ն. . .

— Նկէ՛ք ճբագը մարենք, — աւել-
ցուց ներկայ եղողներէն մէկը. — մայրիկը
աղէկ կըսէ, իմ սիրտս ալ կը վկայէ, որ
աս բաղխում բարեկամի բաղխում չէ. այժ-
մեան ժամանակը շատ փոխուած է, մէկ
անկեղծ մարդուն ինն մասնիչ կուգայ եթէ

ըսեմ չափազանցութիւն ըրած չեմ ըլլար . նոյն իսկ այսօր ոստիկան մը մեզի հոս գալնուս նկատեց :

— Աղա՛մ, «օլաջադայ չարայ եօք» կըսէ անօրէն տաճիկը . ինչ եղնելու է կեղնի, — յարեց երիտասարդ մը :

— Թող տուէ՛ք աղպիսի յուսահատուկան խօսքերը, ջանամ, — մէջ մտաւ Պէտօն, — այսուհետեւ պէտք չէ վախնալ, մեր նպատակն ալ իսկապէս այն է որ օր մը, պատրաստ, զինեալ, դէմ առ դէմ կայնենք մեր ռխերիմ թշնամու առջեւ . ուրեմն բանանք տեսնանք ո՛վ է այս պահուն եկած, գուցէ՛ մեր սպասած ընկերն է :

— Տղա՛ք, — դրսէն լսուեցաւ Սարգսի պարզ ու որոշ ձայնը, — մեռա՛յ այս ցրտուն ու անձրեւուն . շուտ ըրէք գուռը բացէք . . . Տնաչէններու լեզին պատուեցաւ, երբ դռան բաղխում լսեցին :

— Հրամեցէք, հրամեցէք. ծօ՛, այդ ո՞ւմ վախկոտ կանուանես, հը՞ . մի՛թէ մարդ մը, երբ կը ձեռնարկէ գործ մը յառաջ տանելու, անոր վատ հետեւանքէն պիտի վախնայ . . . Այն ատեն ա՛լ ո՞վ կը վստահանայ գործի ձեռնարկելու :

— Հա՛, հա՛, հա՛ . . . վա՛յ ես ձեզի ի՞նչ գրուցեմ, ո՞ գիտէ, թերեւս դուք յուսա-

հատած ալ ըլլաք, որ ես ուշացայ ժամու մը չափ սաստիկ անձրեւուն պատճառով : — Ծօ՛, հարի՛ֆ, — դարձաւ Սարգիս խընդալով գէպի կարճահասակ, խաժակն, գորշագոյն զգեստ հագած երիտասարդ մը, որ անկիւն մը կայնած, բերանը բաց ասոր անոր երեսին կը նայէր, — ծօ՛, քեզի հետ եմ, շաշխո՛ւն, բե՛ր կուրծքդ քննեմ, երեւի սաստիկ թրփիայ կը...

— Ծօ-ն դուն ես, — կոկորդին մէջ կլկլացնելով պատասխանեց կարճահասակ մարդը, — վալլահի ձեզպէս ո՛չ մահէ, ո՛չ բանտարկութենէ, ո՛չ ալ մատնուելէ կը վախնամ. ո՛վ կը կասկածէ ըսածներուս, թո՛ղ փորձէ գործի ժամանակ իմ կտրճութիւն եւ ապա զիս վախկոտ անուանէ:

— Մեռնի՛մ քեզի, Սարգիս-ջա՛ն, — պառաւ տանտիկինը միամտաբար արտասանեց, — շիտակ կըսես, մենք ամենքս ալ շա՛տ վախցանք. սիրտս այնպէս կը զարնէ օ՛ր...

— Մա՛յրիկ, դուն գնա՛ գործիդ, — ասաց Պէտօն — մի՛ խառնուիր մեր գործին, ինչէ՞ն պիտի վախնայինք, մեզ պիտ ուտէի՞ն, հա՞:

Պառաւը հնազանդելով որդու նկատողութեանը, մտաւ խոհանոց եւ քանի մը

բոպէ կտքը հին, մաշած մատուցարանի վրայ շարած սուրճի լիք-լիք բաժակներ՝ ներս բերեց ու դրեց սեղանին վրայ :

— Տէ՛, տղա՛ք, հրամանեցէք, անուշ ըրէք, — դարձաւ պառաւը հիւրերուն, — եւ մէկ-մէկ հրաւիրեց նոցա մօտենալ սեղանին :

— «Ամագդ Երուսաղէմ», «հոգիդ արքայութիւն», անա-ջա՛ն, աստեղէ, անտեղէ շնորհակալութիւն ըրին մեր երիտասարդներ ու մօտեցան սեղանին :

— Ես ի՞նչ գիտնամ, որդիքս, գիւհնոր սերունդ ենք, կըսէք, 19-րդ դարու զաւակներ ենք կըսէք, շատ բաներ կըսէք, չեմ հասկնար ի՞նչ կըսէք, ազպիսի խորունկ, խորո՛ւնկ բաներ չեմ հասկնար... Ամմա՛, տեսէ՛ք, ես հասարակ պառաւ մ'եմ, բայց ձեզնէ աւելի աշխարհ տեսած, փորձուած... «Տաս չափեցէք մէկ կտրեցէք», կըսէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս : Տէ՛, մի՛ պաղեցնէք, վայելեցէ՛ք, եթէ կուզէք, մէկ մէկ բաժակ եւս բերեմ :

— Շնորհակալ ենք մայրի՛կ-ջան, հոգիդ արքայութիւն. մեր խնդիրքն քեզնէ սա է միայն՝ որ աղօթես առ Աստուած մեր սուրբ գործին յաջողութեան... Գիտե՞ս մա՛յրիկ, մենք 19-րդ դարու զաւակներ

հնք, ձեր դար վաղո՛ւց անցեր է, այժմ մերն է ապրելու եւ գործելու դարը... — խօսեց Արտաւազդ լուրջ դէմք մը առնելով :

Սուրճը վայելեցին մեր երիտասարդներ եւ անմիջապէս տեղերէն վեր կենալով՝ իրենց որդիական սրտագին շնորհակալութիւնն ին յայտնեցեն հիւրասէր պառաւին :

Բ

Վերջը Սարգիս, որ ՉՉ տարին նոր բուրած, սիրուն պոյով ու կազմուածքով պատանի մըն էր, դարձաւ իր ընկերներուն մօտաւորապէս սա ճառով.

«Այժմ, եղբարք, ամենքդ բռնեցէք տեղերնիդ, ամեն բոպէ մեզի համար շատ թանկ է. թէեւ ես սաստիկ թըջուած եմ անձրեւին տակ, նոյն իսկ կը դողամ, բայց եւ այնպէս ի նկատի առնելով մեր գործին կարեւորութիւնն ու նշանակութիւնը, հարկ կը համարիմ քանի մը խօսքերով բանալ մեր ժողով, եւ թերեւս մեր տարբեր տարբեր կարծիքնին արտայայտելով՝ այս երեկոյ կարող ըլլանք որոշ եզրակացութեան մը գալ: Մենք պէտք է դառնանք դարձեա՛լ երեկուան խնդրին: — Չեզ քաջ

յայտանի է որ ամենիս յարգելի Պէտօն իր երէկուան ճառին մէջ ամենատխուր գոյններով նկարագրեց մեզի մեր տարաբաղզ Հայրենիքի դրուժիւնը, Հայրենիքի, որը այնքան ողբալի, կրիտիքական վիճակի մէջ չէ եղած անցեալին մէջ, որքան ներկայիս: Եթէ չեմ սխալիր, երէկ Պէտօն ներկայացնելով մեր սիրո՛ւն հայրենիքի այժմեան քստմնելի դրուժիւնը, ի միջի այլոց հրաւիրեց մեր ուշադրուժիւնն այն պարագայի վրայ, որ ներկայիս քիւրդ «համիդիէ» կոչուած բաշիրօղուկ զօրքը՝ քիւրդ եւ թիւրք հրոսակներու հետ միացած՝ ասպատակելով Մայր-Հայաստան, մեր բազմաչարչար հայրենիք քար ու քանդ կընեն, անխնայ կը կոտորեն ժողովուրդը, կայրեն, կը հրդեհեն տներ, անբողջ արտեր, կը փճացունեն ամեն բան, մոխիրէ կոյտեր դարձնելով մեր երէկուան շէն գիւղերն ու աւաններ, ու մեր անմեղ քոյրերը լլկելով՝ կը լեցնեն իրենց հարէմներ . . .

Կար ժամանակ — եւ ադ ժամանակը մեզմէ շատ հեռու չէ — երբ ո՛չ միայն մեր ծերունիներ, այլ նոյն իսկ երիտասարդութիւնն այն ցաւալի, եթէ չըսենք քստմնելի, գաղափարն ունէին թէ՛ եթէ թշնամիդ մէկ երեսիդ ապտակ դարնէ, միւսն ալ դէմ

տո՛ւր: Այժմ, օրհնեալ է Աստուած, մենք արդէն հասած են ինքնաճանաչութեան այն աստիճանին, որ կը հասկընանք թէ այդպիսի հեղութիւնով ու ներողամտութիւնով ո՛չ միայն չենք կարող մեղմացնել կամ՝ առաւել լաւ է ըսել, ի դութ շարժել մեր դարաւոր անհաշտ թշնամու սիրտը, այլ ընդհակառակը օրէցօր նա աւելի եւս կը կատաղի, կը բորբոքուի մեր դէմ, վասն զի նոքա՝ իսլամի զաւակներ, մեր ներողամտութիւնն վախկոտութեան տեղ ընդունելով՝ կը կարծեն թէ մեր ազգ անբան անասուններէ կը բաղկանայ եւ ստեղծուած է ծառայելու միայն նոցա հաճոյքին ու քրմքին... Ո՛չ, — կը պատասխանեմ ես, — այժմեան ժամանակ մենք շատ բան ուսանք մեր անցեալ դա՛ոն սխալներէ, փորձանքներէ. մենք ներկայիս պէտք է հետեւինք ո՛չ թէ Աւետարանի այդ վե՛հ պատուէրին, այլ «ակն ընդ ական եւ ատամն ընդ ատաման»ին: Եւ գիտէ՞ք, տղա՛ք, ինչո՛ւ ես առ այժմ վաղաժամ կը համարիմ առաջին վե՛հ եւ մարդասէր խորհրդին հետեւելու. — որովհետեւ, ինչպէս ըսի, փորձը, այո՛, դա՛ոն փորձը, մեզի հասցուց ա՛յն ցաւալի եզրակացութեան, որ մարդ մը կամ ազգ մը ներկայիս մէջ, փորձութեան այս դարին

մէջ, երբ ամեն ազգ իր գոյութիւն ամուր հիմքերու վրայ դնելու կամ պահպանելու համար կը դիմէ հազար ու մի ամենաստոր, չըսենք քստմնելի, բարբարոսական միջոցի, — այն է՝ պարբերաբար ոչնչացնել ուրիշ ինկած, ուժասպառ եղած ազգեր ու ցեղեր կամ ձուլելով զանոնք ի մի իրենց հետ եւ այդպիսով մշտական տէր դառնալ նոցա եւ անոնց հայրենի երկիրներուն . . . Մեր ազգն ալ, շատերու նման, իբրեւ քրիստոնեայ ազգ, պահ մի անձնատուր ըլլալով վերացական դադարներու, դադարեց գործելէ առժամանակ մի իր երկրաւոր, աշխարհային ապահովութեան, գոյութեան ու բարօրութեան համար, որ եւ դարձրեց զնա գերի եւ ստրուկ իրմէ աւելի զօրեղ ազգերու . . . Մեր ազգի գոյութիւնը դարձաւ այդպիսով շա՛տ խախուտ, այնքա՛ն խախուտ, ինչպէս Աւետարանի մէջ յիշատակուած աւազի վրայ շինուած շինութիւն, որ ամուր հիմքերու վրայ շինուած չըլլալով՝ բնականաբար զո՞հ պիտի ըլլար յորդանձրելին, հեղեղին . . .

Մարդս իր ծնուած օրուանէ գոյութեան կռուին մէջ է: «Ով չուար — նա կուշտ», կըսէ ռամկական առածը: Շատ յետին ազգեր ու ցեղեր առ ի չգոյէ յարութիւն ա-

աան, ծնան, մեծցան, հզօրեցան եւ աի-
րեցին միւս ազգերուն, որք երէկ իրենց
անուէնով միայն սարսափ կ'ազդէին այդ
մանր-մունր ինքն ըստ ինքեան ոչնչութիւն
կազմող ցեղերուն: Մի՞թէ հարկ է հոս օրի-
նակներ բերել ընդհանուր պատմութենէ,
քանի որ ամենքդ ալ դեռ տղայ ժամանակ-
նիդ կարգացած էք զայն դպրոցական նըս-
տարաններու վրայ: Եւ գիտէ՞ք, սիրելիք,
ի՛նչ է պատճառ, որ երէկուան հզօրը, տէրը
այսօր ստրուկ, գերի, հպատակ կը դառ-
նայ իր երէկուայ ծառային. — պատ-
ճառը շատ պարզ է եւ բնական, այսինքն
ո՛վ որ այս աշխարհին մէջ կը դադարէ մըր-
ցելէ ուրիշին հետ, նա վերջ ի վերջոյ վեր-
ջինիս (մրցողին) զոհն ու յաւիտենական
ծառան կը դառնայ. . . կարճեմ խօսքս: Մեր
տարաբաղդ Հայրենիք՝ Մայր-Հայաստան,
ահա քանի մի հարիւր տարիներէ ի վեր
մոռցած է իր գոյութեան մասին, ո՛չ ոքի
հետ չէր մրցեր իր գոյութիւնն պահպանե-
լու համար, այլ զոհ կը մնար իր վիճակէն,
որ իր ապօրէն աիրոջ սեղանի փշրունքնե-
րէ իրեն եւս բաժին կը հանուէր: Նա եր-
կա՛ր քնացած կամ անուշ կը նիրհէր, այն-
քան անզգայ դարձած էր, որ չէր նկատեր
ու չէր զգար թէ ի՛նչպէս ոտիս իր գլխու

վերև կայնած՝ յաւիտենական մահուան վճիռ կը կամի կարգալ անոր գլխուն . . .

Այժմ, եղբա՛րք, ամենքդ ալ գիտէք արդէն, որ մեր ազգի նոր սերունդ, երիտասարդութիւն, որ աւելի թարմ ոյժ կը կազմէ քան հին, արդէն ծերացած, իր դարն անցուցած, իր ոյժերն վատնած սերունդ, արթնցած է եւ գուշակելով իր մօտաւորաւ, վաղաժամ մահը, կամի՞ քանի իր երակներուն մէջ դեռ չէ սառած արիւնը, քանի որ կրնայ դիմադրել այդ տեսակ մահերու, այո՛, մեր նոր սերունդ արթնցած մահաբեր նիւթէ, այժմ կամի ապրե՛լ, այն ալ երկար դարե՛ր . . . Եւ ահա՛ նոյն իսկ այդ նպատակով է, որ մենք մեր խորհրդածութեան առարկայ դարձուցեր ենք այդ մահու եւ կենաց խնդիրներ: Վերջ կուտամ ճառիս, յոյս յայտնելով, որ մեր կարծիքնին արտայայտելէ ետքը՝ այս գիշերուան նիստին, մենք մեր վերջնական որոշման կը յանգինք եւ կը դիմենք աւելի դրական միջոցներու՝ մեր հայրենիքին ու ազգին սպասող վաղաժամ մահուան առաջն առնելու:

— Ապրի՛ս, Սարգիս-Ղան, մենք միանգամայն համամիտ ենք քեզի հետ:

Սարգիս վերջացուց իր ճառը եւ ներողութիւն խնդրեց ունկնդիրներէ՝ որ թե-

բեւս դայն երկար ըլլալուն պատճառաւ,
նոցա տաղալուծիւն պատճառած ըլլայ,
ու իր տեղը նստեցաւ :

— «Թոյլ տուէ՛ք, տեա՛րք, քանի մը
խօսք ըսելու մեր յարգելի ընկեր Սարգսի
ճառին առիթով, — այսպէս սկսաւ իր ճառ
մեր ընթերցողներուն արդէն յայտնի կօլօս
մարդը, որու անունն էր Յուսիկ: Երէկ ե-
րեկոյեան մենք երկար զբաղելով մեր թըշ-
ւառ Հայրենիքին դարման մը ընելու, օր-
հասական զրուծենէ ազատելու խնդրով,
հերթով արտայայտեցինք մեր տարբեր-տար-
բեր կարծիքնին մեզ ամիսներէ ի վեր զբա-
ղեցնող խնդրին նկատմամբ եւ վերջը մեր
հիւրասէր տանտէր Պէտօ — որու յարկին
տակ ահա՛ ամբողջ երեք տարի է, ինչ զը-
րական երեկոյներ կը սարքուին, ժողով-
ներ կըլլան, վերջապէս այդ բոլորի հետե-
ւանք եղաւ այն որ՝ ասկէ քանի մ'ամիս
առաջ իր նախաձեռնութեամբ մեր քաղաքին
մէջ բացուեց մեր անդրանիկ ազգային հաս-
տատութիւնը — «Աղքատախնամ Ընկերու-
ծիւնը» — յարգելով մեր խնդիր, կանգ-
նելով իր տեղէն արտասանեց մեծ աշխու-
ժութեամբ՝ սովորական դեղաժպիտ դէմքով
ու շրթունքներով՝ իր իմաստալից ու ու-
րոյն ճառ: Սակայն ցաւելով պիտի յարեմ,

որ ճառին վերջը պատիւ չունեցանք լսելու — որոշ եզրակացութեան մը յանգելու համար, — վասն զի ժամանակն արդէն անցած էր, եւ աքաղաղներ իրենց սովորական ծաղրուղիով կ'աւետէին մեզի թէ՛ արդէն ժամանակ է ցրուելու մեր աներ. . . Եւ մենք ստիպուած եղանք հեռանալու այստեղէն՝ դեռ չըլսած ճառախօսին վերջաբանը: Այժմ, տեա՛րք, քանի որ այսօրւան նիստ նախընթացին շարունակութեանն է, ցանկալի է, որ Պէտօ արտասանէ իր ճառին վերջաբան, ըստ որում մեզի համար, անտարակոյս, ունի մեծ նշանակութիւն:

— Ապրի՛ս, կօլօտ մարդ, — ձայնակցեցին ամենեքեան միաձայն. — ճիշտ որ խելքը մարդուս պոյի՛ն մէջը չէ, այլ գլխուն:

— Այո՛, կը պնդեմ ես ալ. ես թէեւ կարճ՝ բայց խելօք մարդ եմ, պատասխասեռսիկ ինքնավստահութեամբ — ի՞նչ առաւելութիւն ունին, օրինակ, պոյով մարդեր իմ վրայ. ես գիտեմ շատ պոյովներ, որոնց յիմարութիւն այն աստիճանի էր հասեր, որ ժողովուրդը զանոնք «Ուղունախմախ» կ'անուանէ. . . Ես բնաւ չէի ցանկայ այդպիսի պոյով մարդ մը ըլլալ:

— Կեցցե՛ս աղա՛յ, ինչպէ՛ս խելօք -

խելօք խօսքեր կը զրցիս . Աստուած է վկայ,
խելքդ Աստուածատուր է, — կատակներ
ըրին ասդից, անդից :

— Ուրեմն՝ յարգելով մեր պատուական
եղբայր Յուսիկի խնդիրը, մեր կողմէ կը
խնդրենք Պէտոյին ամբողջացունել երէկ-
ւան իր ճառ :

Այդ պահուն ննջարանին մէջ մանուկ
մը կանչեց իր «ծուզրուզու»ն եւ սլառաւ
տանտիկինը զարթեցուց : Հարկ է հոս մի-
ջանկեալ ըսելու, որ ուսուցիչ Պէտօ դեռ
ամուրի էր, իսկ իր եղբայրներէ մին ա-
մուսնացած էր եւ արդէն զաւակների տէր :
Պառաւ զարթնելուն պէս՝ զարթեցուց նաեւ
լացող մանկան մայրը ծիծ տալու, ու ինք
հագնելով իր շորեր՝ մտաւ դահլիճ տեսնա-
լու թէ՛ ի՛նչ կընեն իր որդուն ու հիւրեր :

— Ո՛րդիք, ախր չէ՞ որ դուք մեղք
էք է՛, քանի գիշեր է բնաւ չէք քնանար-
այդքան ալ երկա՛ր, երկա՛ր մտածել կըլ-
լա՞յ, որ դուք կընէք... կը մեղքանամ
ձեզի, Աստուած է վկայ, քիչ մ'ալ հան-
դըստացէք, ուրիշ ուրախ բաներու վրայ
մտածեցէք, չէ՞ որ ձեր առողջութիւն այդ-
պիսով կը վատնէք : Կուզէ՞ք ընթրիք պատ-
րաստեմ :

— Հոգիս արքայութիւն, մայրիկ-ջան,

1001
1255



կը խնդրենք որ մեր գործին չըխառնուիս,
— պատասխանեցին երիտասարդներ, —
հացդ մենք չենք ուզեր, դուն գնա՛, հան-
գիստ քնի՛ր :

— Ձեզի համար կըսեմ, ո՛րդիք, թէ
չէ՛ ինչու՞ս պէտք է. ձեր աշխատելով բան
մը չըլլար, Աստուած պէտք է յաջողի.
կուզես հազար տարի աշխատէ, որ չի յա-
ջողի՛. . .

— Մայրի՛կ-ջա՛ն, — խօսեց Պէտօ,
դառնալով դէպի իր գործվագութ մայրը. —
մա՛յրիկ, ախր չէ՞ որ ձեր ժամանակը,
դարը վաղո՛ւց անցեր է. կար ժամանակ,
իրաւ է, երբ աշխարհային ամեն պատահար,
դէպք, փորձանք, դժբաղդութի՛ւն եւ այլն,
որոնք օտարներէն կուգային մեր ազգին
գլխուն, խոնարհելով ձեր ձեռքով պատ-
րաստած դառն ճակատագրի առջեւ՝ դուք
ամէն բան կը վերագրէիք Երկնքին եւ այդ-
պիսի քստմնելի ժամանակներուն մէջ գոհ
էիք ձեր ողբալի վիճակէն : Այժմ, անցեր
են այն երանելի ժամանակներ, երբ մար-
դեր այդպէս էին համոզուած ու այդպէս կը
հասկընային. ներկայիս ժամանակը, դարը
փոխուեր է, բնականաբար փոխուեր են
նա՛եւ մարդոց կամ ազգերի գաղափարները.
մարդս ժամանակին կը սպասէ եւ անոր ոգու

հետ կընթանայ յառաջ, իսկ ժամանակ ո՛չ մի բանի չի՛ սպասեր: Մեր խնդիրքն քեզնէ սա է միայն, որ քո արդար բերնով աղաչես առ Աստուած մեր Գործին յաջողութիւն:

— Աստուած օրհնէ զձեզ. ես ի՞նչ գիտեմ, որդիք, «Տաս չափեցէք մէկ կտրեցէ՛ք», կըսէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս: Կ'օրհնեմ զձեզ, միայն զգոյշ եղէք, շիտակ կըսէք, ժամանակը փոխուեր է, առաջ այդպիսի բաներ չկար...

— Հոգիդ արքայութիւն, շնորհակալ եմք, — պատասխանեցին երիտասարդք:

— Մեռնի՛մ ոտներբուզ, թէ քաղցած էք, շիտակ ըսէք, պատրաստութիւն տեսնամ:

— Թէեւ քաղցած եմք, բայց ժամանակ չունինք ընթրելու, ի զուր նեղութիւն մի՛ քաշեր:

Պառաւը գլուխ թափ տալով, կորացած մէջքը քիչ մը շակելով՝ կրկին մտաւ նընջարան անորոշ ժամանակով:

Գ

Պէտօ արտասանեց իր ճառին վերջա-

բանը մօտաւորապէս այսպէս. «Յարգոյ
տեա՛րք, երէկ դիշխր ես խօսեցայ ձեզի
հետ Հայկական խնդրոյն մասին, սակայն
ցաւելով պիտի զեկուցանեմ ձեզի, որ այն-
քան զգացուած խօսեցայ վերջը, որ թոյլ
տուի ինծի ձեր զգայուն սրտերը շարժե-
լու այնպէս, որ ինձ հետ ամենքդ ալ լա-
ցիք... է՛հ, աւելորդ է այդպէս յուզուե-
լը, այժմ ազգը մեզմէ ո՛չ թէ ողբեր, լաց
ու կոծ կը պահանջէ, այլ դրական լուրջ
գործեր... Եւ յիշաւի, եթէ մի փոքր լուրջ
կերպով վերաբերուինք դէպի մեր ազգային
խնդիրը — «լինել-չ՛լինել» — ք կամ՝ առա-
ւել լաւ է ըսել, «մահ կամ ազատութիւն
մեր ազգին» խնդիրը, սոսկալով պիտի
խոստովանենք, որ մեր ազգի մնացորդներն
իրենց բուն հայրենիքին մէջ վերին աս-
տիճանի յուսահատ վիճակի մէջ կը գըտ-
նուին. չափազանցութիւն ըրած չեմ ըլլար,
եթէ ըսեմ ամբողջ Հայաստան աշխարհը՝
այժմ գրեթէ ամբողջովին աւերեալ եւ հըր-
դհնուած՝ ամենաողբալի վիճակի մը մէջ է.
Թշուառ մնացորդներն անդադար դիմումներ
կընեն մարդասէր Եւրոպիոյ — փրկել իրենց
անօրէն Տաճկի ճիրաններէն. բայց, աւա՛ղ,
նոքա ամեն անգամ կարժանանան օգնու-
թեան փոխարէն միայն սա «եղբայրական

- մարդասիրական - ցաւակցական » (սօսքերուէն, — Քիչ մ'ալ համբերեցէք, կը մտածենք, բան մը կընենք... Եւ գիտէ՞ք, տեա'րք, այդ «օրօր»ը մեր գլխուն ինչո՞ւ կը կարդան, — որպէս զի մեր առանց այն ալ ջարդ ու փշուր եղած, յուսահատած ազգի մնացորդներն վերջին յուսահատութեան մէջ իյնալով՝ մոռնան իրենց Հայրենիք, ուրանան իրենց պապերու սուրբ արիւնով պաշտպանած եւ մեզ իբրեւ աւանդ թողած սիրուն Հայաստան, ուրանան Լուսաւորչայ սուրբ հաւատը, եկեղեցին, կրօնը, միով բանիւ այն ամեն, ինչ որ մեր ազգին համար շատ թանկ է, պաշտելի է, եւ ինքնայօժար կերպով իյնան անոր գիրկը... Ապա թէ ոչ՝ ի՞նչ պատճառ ունին նոքա այսքան ձգձգելու մեր ազգային խնդիրը, խնդիր մը որ այնքան ալ բարդ չէ, ինչպէս կը կարծուի, միայն Եւրոպիոյ կը պակասի բարի ցանկութիւն եւ կամքի ոյժ, — եւ այն ատեն թիւրքիս՝ առանց կաթիլ մը արիւն թափել տալու՝ կը հարկադրուի բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանի մէջ եւ վերջ տալ իր քստմնելի ծրագրին — «Հայ ազգը իր հայրենիքին մէջ պարբերաբար կոտորել, բնաջինջ ընել»...)

Ահա՛ թէ ի՞նչ կըսէ մեր հռչակաւոր

բանաստեղծներէն մին՝ Գամառ-Քաթիպայ.

Կեցցի՛ Հայաստան, որ երազական
Կարծուս են ծերերն. իրօք չէ աշխարհս. —
Մեր հայրենիքն դեռ չէ չուսուական,
Քանի որ ունի քաջ որդիք մեզ պէս :
Բա՛ւ ք, օսարին շատ ծառայեցիմք,
Ըստրիկի վիճակն չէ՛ յաւերժական,
Ազատութեան զինն մեկն քաջ սերեցիմք
Էլ չեմք հաւատալ օսարի խոստման »

Միանգամայն ճիշտ կրսէ բանաստեղծը,
օտարներէ չիք մեզի օգնութիւն կամ վերը-
կութիւն. մենք ինքներս՝ մեր ոյժերը մե-
զի վրայ դրած՝ պիտի հոգանք, դարմա-
նենք մեր ցաւեր, դարդեր, վէրքեր...
Ուրեմն՝ եկէ՛ք, յարգոյ տեա՛րք, նոյն իսկ
այս հանգիստաւոր պահուն՝ ձեռք ձեռքի
տուած՝ ուխտե՛նք մեր պատուով երբէ՛ք
չըզաւաճանել միմիանց, մեր չնչին ոյժե-
րով նետուենք պատերազմի դաշտը, մեր
կարմիր արիւնով ցոյց տանք մեր ապօրէն
ատէր Տաճկին ու մարդասէր քրիստոնեայ
Եւրոպային մեր գոյութիւն. գուցէ՛ յայն-
ժամ լուսաւոր Եւրոպա՝ ամօթահար իր վար-
մունքէն՝ ի գութ շարժի եւ ի միտ բերե-
լով ողորմած Նազովրեցու առակ՝ իր ձեռքն
մեկնէ դէպի անկեալ հայ ազգը... Ուխ-
տենք մեր աւերակ դարձած Հայրնիքի եւ

Ազգի պատուով, մեր նահատակ պապերու սուրբ շիրիմներով, պատուոյ ազատութեան դրօշը պարզելով՝ կոուել մինչեւ մեր վերջին շունջը փչելը — ձեռք բերել կրկին մեր սիրելի Հայրենիքի ազատութիւնը, կամ մեռնել պատուաբեր մահով . . . որ դարձեալ երջանկութիւն կը համարինք պառկել մեր սիրելեաց ոսկրոտիներու քով, որ միայն է մեր կեանքն ու հանգիստ : Ի՞նչու ենք մեր ձեռքեր ծալեր մեր կուրծքին մնացեր, քանի որ աւերեալ Հայրենիք մեզ կը կանչէ փրկել իրեն եւ իր հաւատարիմ զաւակներ գազանարարոյ թիւրք եւ քիւրտ հրոսակներէ, որք անդադար ասպատակելով մեր խեղճո՛ւկ Հայրենիք՝ կաւրեն, կը հրգեհեն, կը փճացունեն ամեն բան, եւ ժողովուրդը սրի անցունելով՝ իրենց պիղծ հարեմներ կը լեցունեն մեր անմեղ քոյրերով . . .

Դառնա՛նք դէպի մեր սիրտն ու հոգին եզոզ Հայրենիքն — Մայր-Հայաստան, ո՛վ հայ եղբայրներ . . . Այսօր մեր արիւնաներկ Հայրենիքն մեզ կը հրաւիրէ փրկել իրեն . այսօր մեր արիւնակիցներու մերկ ու քաղցած եւ սարսափահար թշուառ զաւակունքն օտարներուն դռներու առջեւ կայնած եւ աչքերնին յառած՝ հա՛ց, հա՛ց, կաղաղա-

կեն. բացի մեր եղբայրական օգնութենէ
չի՛ք մեր Ազգին ու Հայրենիքին ո՛չ միսի-
թար, ո՛չ յոյս եւ ո՛չ ալ ակնկալութիւն :
Եւ եթէ այսօր մենք ալ մեր օգնութիւն
զլանանք, մեր ապարադդ Հայրենիքին մէջ
մնացած ընտանեաց թշուառ մնացորդներն
պիտի զոհ երթան արիւնարբու քիւրտհրո-
սակներու եւ թիւրք կանոնաւոր զօրքե-
րուն, որոնց, ինչպէս երէկ ալ ըսի, բարձ-
րագոյն հրաման արուած է՝ իսպառ բնաջինջ
ընել հայ ազգը իր հայրենիքին մէջ, —
յայնժամ իրենց արդար ձայնի գատաստա-
նըն կը ծանրանայ մեր՝ հայ երիտասար-
դութեան վրայ եւ պատմութեան էջերուն
բաժին կըլլայ գատապարտել զանոնք :

Եւ այդպէս՝ ահա՛ ձեզ սուրբ (հանելով
պատեանէ կը դնէ սեղանին վրայ գտնուած
Աւետարանի քով) եւ Քրիստոսի սուրբ Ա-
ւետարան թող զօրավիգ ըլլան. եկէ՛ք,
այժմ ձեռ ձեռքի տուած՝ ուխտե՛նք սուրբ
Աւետարանին ու սրին վրայ, մեր միւս
բանաստեղծի (Րաֆֆի) սա տողերով. —

«Ո՛վ իմ Հայաստան, սիրուն հայրենիք,
Հայկի եւ Արսւնայ երկիր գեղեցիկ,
Թող քաջքն Արսաւազոյ ինձ կորուսանեն,
Թե՛ եւ ընդանալ քո սերը քաղցրիկ :

Թո՛ղ իմ բազուկս չորանայ իսպառ,

Թող շեղուս լռուի, չըխօսի մի բառ,
Երբ պատերազմուս. քո թշուառն ողբ,
Չը գոհեմ արիւնս քո սիրոյ հաւար :

Թո՛ղ իմ աչքերը կուրսեան շուտով,
Երբ քեզ ես նայեմ վասակի սրտով,
Թո՛ղ իմ ակունքներ իսպառ խըշմանս,
Երբ չարիքդ շեմ, մնամ ես անխորով» :

Բոլոր ներկայ գտնուած երիտասարդ-
ներ վերին աստիճանի յուզուած էին. ու-
մանք կուլային, բարձրաձայն կը հեկեկա-
յին, ոմանք ալ իրենց աչքերէն աղի ար-
ցունք թափելով՝ խոնարհած էին Աւետա-
բանի առջեւ, ո՛ր գիտէ, այդ պահուն ին-
չե՛ր կը պատկերացունէին իրենց աչքե-
րուն վերջին կոտորածքէն : Յուզուած էր
նա՛եւ ինք Պէտօ. նորա վերջին առաջար-
կութիւնն եղաւ ուղղակի կօմիտէներ կազ-
մակերպել՝ իւրաքանչիւրը քանի մը ան-
գամներէ բազկացած, նիւթական միջոց-
ներ որոնել, աշխատել ձեռք բերել ժողո-
վուրդին վստահութիւնը, ձեռ բերել զէնք
պաշար եւ անզէն հայ ժողովուրդը զինա-
ւորել ինքնապաշտպանութեան համար ընդ-
գէմ գիշատիչ թշնամեաց . . . իրենց նոր
վարչութեան կողմէ երկու մարդ նշանակել՝
մին բուն երկրին խորքերը ուսումնասիրե-
լու, գիտելու ու տեղեկագրելու, ըստ այնմ

հարկ եղած միջոցին իր տրամադրութեան տակ գտնուած ոյժերով պաշտպանելու հայ ժողովուրդը թշնամեաց յարձակումներէ, իսկ միւսն — հայ ազգաբնակչութեան մէջ փրօխազանդայ ընելու, խմբեր կազմելու եւայլն, եւայլն :

Մէկ բոսպէսում բոլորեքեան ձեռք ձեռքի տուած՝ երեք անգամ կոչու պտոյտ ըրին սեղանին շուրջը, — որու վրայ, որպէս յայտնի է, դրուած էին Աւետարանն ու սուրը, եւ ապա՝ հերթով մօտենալով սեղանին՝ համբուրեցին զայն եւ ձեռքերնին դրին սրին վրայ :

Տիրեց խորհին լռութիւն. ո՛չ ոք չէր համարձակիր խօսք մը, բառ մը արտասանելու. բոլորի սրտերն, ուշքն ու միտք սլացած էին հեռո՛ւ, շա՛տ հեռու, ուր իրենց հայ եղբայրներն ու քոյրերը կը նահատակուին իրենց Հայրենիքի, ազգի, պատուոյ ու հաւատի սիրոյ համար . . . Նոքա բոսպէ մ'առաջ ուխտեցին իրենց անձը ինքնաբերաբար զոհ բերել ազգի ու Հայրենիքի ազատութեան, սիրոյ համար : Ո՛հ, որպիսի՛ զոհողութիւն — ո՛ւխտ ընել յօժար կամքով թողնել տուն, տեղ, հարազատներ, նոյն իսկ սիրասունն ծնողքներ ու զաւակներ եւ մեռնիլ Հայրենիքի ու Ազգի

սիրոյ համար. այո՛, հայրենեաց սէրը վեր է քան զամենայն բարիք, վայելչութիւն աշխարհային, եւ մարդս միայն եւ մի՛միայն անոր սիրոյ համար այգալիսի անդին զոհարերութիւն մը կարող է ընել :

— Վերջապէս, աղա՛ք, — խորհրդաւոր լռութիւնը խանդարեց Անդրէաս, — դառնալով ընկերներուն. — ա՛լ լռելեայն մտածելու ժամանակ չունինք. իւրաքանչիւր բոպէն մեզի համար շատ թանկ է. հո՛ն, ո՞ գիտէ, ինչե՛ր կը կատարուին մեր խեղճ արիւնակիցներու գլխուն : Եկէք նոյն իսկ այս բոպէին ընտրութիւններու ձեռնարկենք. ըստ իս՛ վարչութիւն կազմելու համար բաւական է չորս հոգի. բացի ատոնցմէ երկու հոգի ալ, որպէս խօսուեցաւ արդէն, մէկը ճանապարհորդելու բուն երկրին մէջ, իսկ միւսն՝ խմբեր կազմելու եւ ըստ պահանջին պահպանողական դիրք բռնելու :

— Աղէ՛կ կըսէ եղբայր Անդրէաս, ո՛վ որ բան մ'ունի ըսելու, խո՛ղ շտապէ զբրուցելու. ճիշտ է՛, մեր իւրաքանչիւր բոպէն օրուան չափ մեզի համար նշանակութիւն ունի, — յարեց Արշակ, որ 30 տարեկան յաղթանդամ, գեղեցիկ ու վայելուչ կազմուածքով, արտայայտիչ աչուրներով

երիտասարդ մըն էր :

— Կարծեմ, կարծիքներ յայտնելու այժմ կարիք չկայ, վասն զի ամէն բան մեզի համար պարզ է. կը մնայ մեզի շուտափոյթ գործի ձեռք զարնել, — պատասխանեց վահրամ :

— Այո՛, այո՛, մենք միանգամայն համաձայն ե՛նք վահրամի արտայայտած կարծիքին հետ :

Գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցան իբրեւ նորակազմ վարչութեան անդամներ՝ վահան, վազէ, Լեւոն եւ վահրամ. Արշակ իբրեւ խմբեր կազմակերպող, իսկ Պէտօ միաձայն ընտրուեցաւ իբրեւ այդ վարչութեան ներկայացուցիչ ճանապարհորդող - գործիչ բուն երկրին մէջ :

— Թոյլ տուէ՛ք ինձի, աղա՛ք, — խօսեց կրկին Անդրէաս, — արտայայտելու իմ խորհին սրտի ուրախութիւնը մեր այս օրուան ընտրութիւններու առթիւ, եւ առիթից օգուտ քաղելով՝ չեմ կրնար լռութեամբ անցնիլ եւ յոյս չըյայտնել, որ թէ՛ վարչութեան անդամներն եւ թէ՛ յարգելի Պէտօ ու Արշակ իբրեւ ընտրիս յարգանքն ու համակրութիւնը վալելող անձնաւորութիւններ, ապագային միանգամայն կարգարացունեն իրենց վրայ դրած յոյսը եւ

այն ատեն մենք հասած կը համարինք մեզի մեր իղձերուն . . . Սակայն թող ներուէի ինձի ի զէս հոս համեօտ առաջարկութիւն մ'ընել. — իմ կարծիքով անհրաժեշտ է ունենալ որոշ, մշակեալ ծրագիր մը, որով կազմուելիք վարչութիւնք, խմբապետներ, դրամական խումբերն ու այլ մարմինները իրարու հետ տեսակ մը կապ պահպանէին :

— Այո՛, անհրաժեշտ է, — յայտարարեցին վարչութեան անդամներ, — այդ մասին մենք նիստեր կունենանք առաջիկային :

— Ես ալ առաջարկութիւն մը ունիմ,
— իրաւունք խնդրեց Գուրգէն :

— Իրաւունք ունիս :

— Վարչութեան համար, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է ունենալ թէ՛ հոս եւ թէ՛ ուրիշ տեղեր մարդիկ, որոնք կարենային տեղեկութիւններ ժողովել կառավարութեան շրջաններում մեր նորածնունդ կամ կազմուելիք վարչութիւններու գործառնութեանց նկատմամբ բռնելիք դիրքի մասին եւ այլ կարեւոր տեղեկութիւններ հաւաքել :

Ժողովի ցանկութեամբ եւ վարչութեան հաւանութեամբ ընտրուեցան յիշեալ պաշտօնի համար Կ. - ում Յուսիկ եւ Անդրէաս :

Արշալոյսը արդէն բացուելու վրայ էր. անձրեւը վաղուց դադրել էր. մշուշապատ երկինքը կամաց-կամաց կը պարզուէր, արեգակ իր գլուխ սարերու ետեւէն բարձրացուց եւ լուսաւորեց խաւարի մէջ ընկըղմուած աշխարհը: Փողոցներն կենդանութիւն ստացան, սկսուեց երթեւեկութիւն. աքաղաղներն կը կանչէին իրենց ծղրուծուն, ճնճղուկներն իրենց բուներից դուրս գալով՝ աղատ, ուրախ, վստահ թըռչկոտելով, ոստոսաւալով կը ծըլվլան իրենց սովորական մեղեդիներ. քիչ հեռու, վարդենիի թուփի մը վրայ կայնած է սոխակ, եւ տեսնալով թոռմած, գետնին թափուած վարդերը, քամուց թափուած ծառերու տերեւներն՝ իր քաղցրահնչիւն մեղեդիներով կողբայ անոնց կորուստ ու իր երգով մարդու սիրտ կը շարժէ, կալեկոծէ:

— Տղա՛ք, — առաջարկեց Մինաս, որ ամենէն հասակաւորն էր, — արի՛ք հրաժեշտի ողջոյն տանք միմիանց, ասորուանէն ետուինք մեր ուխտած ասպարէզին մէջ. հեռո՛ւ, ուրեմն, այսուհետեւ մեզմէ վախկոտութիւն, թուլամորթութիւն, նախանձ, քէն ու ոխ, ատելութիւն . . . Այժմ մենք բոլորս ալ եղբայրներ ենք ի մի սիրտ եւ ի մի հոգի դառած, մեր մէջ այժմ չկայ ո՛չ

բողոքական, ո՛չ կաթոլիկ, ո՛չ լուսաւորչական, այլ Հայկայ սերունդ, զաւակներ. ուրեմն՝ տանք ձեռք ձեռքի եւ միաձայն ասենք. — տո՛ւր ձեռքդ, եղբայ՛ր, եղբայ՛ր ենք մենք:

— Եւ ի հաստատութիւն մեր անկեղծ ուխտի՝ տանք միմիանց շրթունքներուն եղբայրական համբոյրներ, — աւելցուց Համբարձում:

Հերթով մօտեցան Պէտօին ու Արշակին «բարի ճանապարհ», «մնա՛ք բարով», «ձեր գործին ալ աջողութիւն» բարեմաղթելով իրարու, համբոյրներ գրոշմեցին իրար շրթունքներուն, սեղմեցին իրար ձեռք ու ցրուեցան իրենց տները՝ տանելով իրենց սրտի տախտակներուն վրայ նկարուած քա՛ղցր յիշողութիւններ եւ գործելու անյադ ցանկութիւններ:

Դ

Անցան տարիներ: Կ. քաղաքին մեր վարչութիւն իր գործերն հաստատուն հիմքերու վրայ դնելով՝ անդադար կը գործէր. թէ՛ քաղքին եւ թէ՛ շրջակայ գիւղերու ու աւաններու հայ ազգաբնակչութեան մէջ արդէն ձեռք բերած էր մեծ վստահութիւն ու

համակրութիւնն. նոյն իսկ ըարոյապէս ազգած էր քարասիրտ վաշխառուներու վրայ, վաշխառուներու՝ որք Քիւրտէ եւ Տաճկէ ո՛չ պակաս կը հարստահարէին հայ շինականնը :

1890 թ. սկսեալ ամենուրեք տարաբազդ Հայաստանի մէջ Քիւրտեր միացած թիւրք բաշիրօղուկ զօրքին հետ՝ քարուքանդ կընէին մեր հայրենիք եւ անպաշտպան ժողովուրդը սրի կ'անցունէին : Այդ արհաւիրքներու, փորձութեան ժամանակ մեր հայ երիտասարդութիւնն անգործ իր վիզը ոսոխին սրին դէմ տուած կայնած չէր նա ա՛լ միացած՝ դարերով իր ձեռքը սուր ու հրացան չառած շինականի ու գեղջկուհու հետ՝ դուրս էր եկած իր անհաշտ թըշնամու դէմ, եւ հայրենեաց սիրոյ կրակով վառուած՝ հերոսաբար կը կռուէր նոցա դէմ եւ թոյլ չէր տար ներս խուժելու հայոց անդէն, անպաշտպան գիւղերը . . .

Քրիստոնեայ Եւրոպա զարմացած էր մի բունն հայ ազգի հերոսութեան վրայ, որ յոյսը իր չնչին ուժերու վրայ դրած՝ կամի թօթափել իր վրայէ սարկութեան փոշին . . . Արշակ եւ իր ընկերներ — խըմբապեաներ — իրենց մարդերով շտապած էին հո՛ն, ուր զուրանի մոլեռանդ զաւակ-

ներն, ինչպէս վերը ըսինք, քարուքանդ
կընէին եւ մոխիրէ կոյտեր կը դարձունէին
երէկուան շէն, մարդաբնակ հայ գիւղերն
ու քաղաքներ . . . Նոյն նպատակով կը գոր-
ծէր արդէն Պէտո : Սակայն միանգամ բոր-
բոքուած Մահմետի արժանաւոր զաւակնե-
րու անասնային կիրքը դրանով չըյապե-
ցաւ, այլ գնալով է՛լ աւելի բորբոքուե-
ցաւ. նոքա սկսեցին նորանոր պատրաս-
տութիւններ տեսնալ, արշաւելու Վանի,
Կարնոյ, Դիարբէքիւրի, «ըմբոստ» Սաս-
նոյ եւ այլ հայաբնակ գաւառներու վրայ
անապատ դարձնելու համար : Հայ երիտա-
սարդութիւնն ալ մէկ կողմէն կը յուսա-
դրէր աւերեալ հայրենիքի հայ ընտանեաց
մնացորդներն եւ միւս կողմէ նոր ոյժեր
ձեռք բերելով՝ ընդգիծութեան ցոյցեր կը-
նէր բարբարոսներուն : Հայ օրիորդներն
ու պատանիները ո՛չ սակաւ քաջութիւն-
ներ ցոյց կուտային կռուին ատենները .
չատեր «կամաւոր զինուոր» գրուած էին եւ
իրենց մատաղ ու փափուկ կուրծքերնին
դէմ կուտային թշնամու սրին ու նիզակին,
հրացանին ու թնդանօթին :

Պարբերական մամուլն ալ իւր էջերն
կը լիցունէր ամենաքստմնելի, ահուելի նը-
կարագրութիւններով, պատկերներով . . .

Ահա՛ այդ ժամանակներուն մէջ կամաւորներու խումբ մ'ալ, թուով 25 հոգի, որոնց գլուխ անցած էր Արշակ, յառաջ խաղաց. նոքա հագեր էին լազի հագուստ, բաշլուխնին գլուխնին կապած, խաչաձեւ փամփուշտի կաշուէ պահարաններ եւ ոտից ցգլուխ զինեալ: Ամենեքեան ուրախ ու զըւարթ են, թէեւ կերթան դէպի մահ. . . կարգապահութիւնը կատարեալ է, ամեն ոք անհամբեր կը սպասէ իր խմբապետի հըրամաններուն: Պահ մի իրենց շուրջ նայեցան, իրարու խորհրդաւոր հայեացքով նայեցան ու «բարի ճամբայ մեզի», «Տէրը յաջողութիւն տայ մեր սուրբ դործին» ըսելով՝ շարժուեցան դէպի յառաջ. . .

— Տղա՛ք, — ճամբին դարձաւ Արշակ իր ընկերներուն, — ձեզի տեսնամ, անունս վար չըձգէք մեր միւս խմբապետներու քով. իմ յոյսը ձեր անկեղծութեան ու կտրճութեան վրայ եմ դրեր. . . Տեսէ՛ք, ո՛րքան մութ գիշեր է — կասես Երկինքն ալ կը նպաստէ մեր խորհրդաւոր ճամբորդութեան — լուսինն ու փայլփլուն աստղերն իրենց գլուխնին թագուցեր են ամպերու ետեւը, ո՛ր գիտէ, թերեւս այս գիշերուան ճամբորդութեան ժամանակ հանդիպենք տարօրինակ արկածներու: Ըսելս

ան է որ՝ մենք ամեն ժամ, ամեն րոպէ, նոյն իսկ ամեն վայրկեան պատրաստ պիտի ըլլանք մեր թշնամուն պատասխանելու :

— Պատրաստ ենք ամենայն վայրկեան հրամաններդ մի ըստ միոջէ ճշտութեամբ կատարելու, — յուսադրեցին մեր երիտասարդներ իրենց խմբապետը :

Կէս գիշեր է. սաստիկ մութ. մերոնք անդադար ճամբայ կը կտրեն, ամեն ճիգ կը թափեն որպէս զի իրենց ձգեն մօտակայ Բ... հայաբնակ գիւղը. նոցա հաշուով՝ գետ երեք ժամուայ ճամբայ ունին մինչև գիւղ : նոցա նպատակն էր այդ գիւղին մէջ զօրը մնալու, հանգստանալու, քանի մը կարելուր գործեր կարգի բերելու, եւ ապա շարունակելու իրենց ճամբան : Սակայն ո՛րքան եղաւ մեր հայրենասիրաց զարմանքն ու զայրոյթը, երբ կամաց-կամաց նկատեցին ծխի ու մխի, կրակի ու բոցերու մէջ կորած գիւղը... Յայնժամ Արշակ պահ մի սոսկաց, ցնցուեց, կատաղի հայեացք մը գցեց իր շուրջը, ու ապա դառնալով իր ընկերներուն սա հրամանը արձակեց.

— Տղա՛ք, ըստ երեւոյթին թշնամին մեզմէ շատ հեռու չէ՛, գուցէ՛ նոյն իսկ Բ... գիւղն տակն ու վրայ, քարուքանդ կընէ... կը տեսնաք ի՛նչպէս կրակի բո-

ցերն ու քլքլացող մուխն վեր կը բարձրանան. անտարակոյս այդ շէն գիւղն ներկայիս ենթակայ է աւազակաբարոյ քիւրտերու բարբարոսութեանց, խժդժութեանց, աւերածութեան . . . Արիացէ՛ք ուրեմն, եղբա՛րքս, մահը ամեն ժամանակ մահ է. մարդըս մի անգամ պիտ մեռնի. երանի՛ նորան որ կը մեռնէ պատուաբեր մահով — այսինքն սուրը ձեռքին ոսոխի դէմ կռուելիս. — ահա՛ այսպիսի մահը անմահութիւն է. . . յառա՛ջ, յառա՛ջ դէպի պատուաբեր մահը :

— Արշակ, — կամացուկ մօտեցաւ նորան կամաւոր զինուորներէն մին, — ականջիս խուլ ձայն մը հասաւ. նոքա՛ են, կուգան դէպի մեզ :

— Կամա՛ց, ո՛չ մի շշուկ, ո՛չ մի շարժում տեղներէդ. ամենքդ ձեզի ցոյց տուած դիրքերնիդ մնացէ՛ք հանդարտ ու սուլիչի ձայնին պատրաստ կեցէք :

Այդ պահուն քիչ-քիչ լսելի եղան բազմաթիւ ձիաներու ոտներու դրոփիւններ, խրխինջ, խառնիճաղանճ զօրքի միջէն ձայներ, բարձրաձայն քրքիչներ, ակեղցփեղ, չպիրջ սրախօսութիւններ ու լկտի կատակներ . . . Լեզուն պարզ քիւրտերէն էր, ըստ այնմ մեր խմբի գուշակութիւն, դժբաղդաբար, ճիշտ էր, որ նոքա՛ այդ քիւրտ

հրոսակաց խումբը աւերելով Բ... գիւղն, մեծ աւարով կը քաշուէր իր որջեր—լեռներ ու վրաններ :

— Այս գեաւուր վրայներ (հայերու) տըներ ինչքան էլ թալներք, տաներք, այրերք, իրենց ալ կոտորենք, դարձեալ արմատախիլ ընել անկարող ենք. կասես սուռնկի պէս կը բուսնին, կ'աճին, դարձեալ սուռն-տեղ կըլլան, փարայ ալ կուսնենան :

— Հը՞, ի՞նչ է, Զաւօ՛, — պատասխանեց քիւրտ մը, — օգուտ չէ՞ մեզի համար Ֆլայներու կրկին սուռն-տեղ դառնալը. չէ՞ որ մենք գրեթէ սեպհական ոչինչ չունինք, ամեն ինչ անոնց աշխատածն է, զորս մենք նոցա ձեռքէն խլելով՝ հանգիստ կը վայելենք :

— Շիտակ կըսէ Ռասօ, — խօսեց երրորդը, Աստուած չէն պահէ՛ նոցա օճախ մեզի համար. Աստուած է վկայ, տուսս բուռ մը ալիւր չեմ թողեր. ահա՛, տե՛ս, քսակս մէջիդիաներով լեցուեր է, ամեն տեսակ բարիքներով այսուհետեւ տուսս ալ կը լեցուի... :

— Ի՞նչ ունինք մէջը օ՛ր, կուրօ (աըղայ), — յարեց Ահմօ : — Մեր գիւղին մէջ նոյն իսկ քիւրտ կոյր աղջիկ մ'ալ չէին տար ինձի, եւ ահա՛ գաւակիս՝ սիրո՛ւն,

մատղա՛շ, պոյով-պուսա՛թով Ֆլայ աղջիկ մը կը տանիմ մեր մարգարէին սուրբ հաւատին դարձունելու եւ անոր հետ պսակելու... Բաւական է տարին մէկ երկու անգամ այսպիսի յարձակում գործել — եւ աշխարհային ամենայն տեսակ բարիքներով կը լեցունին մեր տուները...

— Ա՛յ լի՛րբ տղայ, — բարկացած խօսեց Ալօ, — դեռ երես ալ ունի՞ս դէմս կը խօսիս, չէ՞ որ այդ սիրո՛ւն գեաւուր աղջիկ իմ համեղ բաժինն պիտ ըլլար. բայց դուն լրբաբար դայն խլեցիր ինձմէ. կուզե՞ս մատնեմ Դաժտի աղային...

— Հելբէ՛թ քուկդ է, դուն մէկին տեղ երկուս կը տանիս, դեռ ես չեմ խօսիր, ելեր մատնութիւն ա՞լ կուզես ընել ինձի վրայ:

— Ո՛չ, եթէ արդար դատելու ըլլանք՝ այդ համով-հոտով վարդը խմբապետին կը հասնէ, նա պիտի վայելէ նոր բացուած կարմիր այդ վարդը... — լրբաբար խօսացին ասդին, անդին:

— Այդ դեռ ոչի՛նչ, վասն զի ամենքս ալ ունինք ներկայիս մէկ կամ երկու երկնային հիւրիներ, բայց ես ձեզի ցաւալի, շա՛տ ցաւալի դէպք մը պատմեմ, — ընդհատեց Ալօ. — լի՛րբ աղջիկ մը, հազիւ

12 տարեկան , երկա՛ր ինձի չարչարեց ,
չէր անձնատուր ըլլար . . . ես ալ զօռով հա-
յիփս առայ անորմէ . . . ու զինքը արստա-
լով թալեցի կրակի բոցերուն մէջ . . . :

— Հը՛մ , ատիկա դեռ ոչինչ է ինձի
հետ պատահածին դէմ , — արիւնոտ աչուը-
ները լայն բանալով խօսեց Ավդօ , — կին
մը , իր զուակ պինդ սեղմած էր կուրծքին
եւ իր շունեցած պատիւը կը պաշտպանէր ,
դէմս յանդգնեց մինչեւ իսկ խօսալ , տղա-
չեւ , պաղատել , որպէս զի խնայեմ իր ա-
նարատ պատիւը . . . խոստանալով իր տան
մէջ գտնուած բոլոր ունեցած-չունեցածը
ինձի տալ . . . Այնպէ՛ս հերսս հանեց այդ
լի՛րբ Ֆլայ կինը օ՛ր , իսկոյն մազալու հա-
շիւս անոր հետ վերջացուցի ու զինքը իր
տան մէջ գտնուած սիւնէն կախեցի՝ հաստ
չուանը պարանոցը ձգելով . . . տղան ալ ,
ի հարկէ , երկու կտոր ընելով :

— Կտրիճներս , — ընդհատեց քիւր-
տերու քստմնելի խօսակցութիւն՝ խմբապետ
Դաժտի , — հարկաւ շա՛տ աշխատեցանք ,
ա՛յնքան նեղութիւն պատճառեցին մեզի
գեաւուր Ֆլայները , որ մէկ ժամուան դոր-
ծը մենք հարկադրեցանք հինգ ժամուան
վերջացուներու . կեանքիս մէջ այսպիսի չէի
հանդիպած , ամմա՛ օրհնեալ է Աստուած ,

— գոհ եմ Անորմէ, — որ մեր կողմէ ո՛չ մէկ զոհ չըտուինք, ասենք զէնք չունին այդ անօրէններ, ինչո՞վ կրնային մրցել մեր դէմ... Կուզեմ ըսել որ շուտով կը լուսանայ, այս մեր քաջագործութիւններ կը տարածուին ամենուրեք, իսկ մենք դեռ շատ ունինք ճամբայ կտրելու մինչեւ որ հասնինք մեր անառիկ տեղեր... Եկէ՛ք իջնենք հո՛ս, այս ձորակին մէջ, պաղ աղքիւրիին քով, Աստուծոյ պարգեւածէն վայելենք, եւ ապա՝ քանի մութ է, «համիդիէն» մեզի չէ պատահեր, հեռանանք, վասն զի անոնք մեզնէ զօռով կը պահանջեն բաժին, այն ատեն կրնանք անտեղի կռուի բռնուիլ անոնց հետ :

Բոպէ մը չանցած ամենեքեան թռան իջան իրենց ձիերէն, իջեցուցին իրենց առատ հուռնձը, պաշար, աւար, գերի կանայք ու աղջկուէնք, ոտք ու ձեռք կապտած՝ անկիւն մը տարան, թափեցին իրարու քով, թողլով սոված, ծարաւ պապակւելիս, ու իրենք ուրախ-ուրախ, փողոցային լկտի կատակներ ընելով՝ հանեցին վրաններէն բոլոր զէնքերնին, թափեցին ասդին, անդին, խարոյկ պատրաստեցին, մորթեցին ոչխարներ, խորովածի շիշերը շարեցին ու իրենք նստոտեցին կանաչ

խոտերու վրայ՝ Աստուծոյ բարիքէն վայելելու :

Եւ զեռ նոր էին առաջին պատառնին իրենց բերաննին տարեր, երբ յանկարծակի սուլիչի ձայնը հնչեց եւ միաժամանակ հրացաններու տրաքտրաքոցը աստեղէ, անտեղէ ելաւ . կարկառի նման քիւրտ հրոսակներու գլխուն կը թափէին տաքացած, շիկացած, կրակ կտրած գնդակներ . բոպէի մը մէջ բարձրացաւ ահագին իրարանցում մը . ձիաներու խրխինջներ, ահաբեկ հրոսակներու վայնասուն, փախչողներու, մեռնողներու, վիրաւորեալներու ա՛խու վա՛խ, հրացաններու արձակած մուխ, գնդակներու տրաքտրաքոց — այս ամենը օդը կը թնդացնէին ու տեսակ մը սարսափ կազդէին գերեալ հայ մանկահասակ կանանց եւ օրիորդաց վրայ :

— Եամա՛ն, մեռա՛յ . . . ճար մը . . .

— Օգնեցէ՛ք . . .

— Մեռա՛յ . . . Ամօ՛-ջա՛ն . . . մօտ արի . . . համբուրեմ . . .

— Խղճացէ՛ք . . . մեղք ենք . . . տուն, տեղ, կնոջ, զաւակներու տէր . . .

— Ա՛հ, պո՛ւտ մը ջուր . . . Եաման, ջուր . . .

— Եաման, ես ա՛լ զարնուեցայ . . . ո՛հ

սիրտս խառնեց . . .

— Խղճացէ՛ք, չէ՛ որ մենք ալ մարդ
ենք, Աստուծոյ ստեղծածներ . . . խղճա-
ցէ՛ք . . .

— Ո՛հ, սի՛րտս . . .

— Մնա՛ք բարո՛վ, դաւակներս . . .
այլ եւս ձեզի տեսնալու չեմ . . .

— Ասմար ջա՛ն, քու քաջ Ալօ դար-
նուեցա՛ւ . . . ո՛հ, արի՛, արի՛ սիրելի Աս-
մարս . . .

— Տղա՛ք, շտապեցէ՛ք ձեր սրեր փոր-
ձելու, այժմ վրայ տանք դաշոյններով,
— հրամայեց խմբապետ իր ընկերներուն :

— Արձակեցէ՛ք անյապաղ մեր սարսա-
փահար գերեալ քոյրերու կապանքներ . . .
մի՛ վախնաք, մենք հա՛յ ենք, եկեր ենք
ձեզի ազատելու . . . — յուսադրեց Արշակ:

Այդ պահուն գեղանի օրիորդ մը, հա-
զիւ 15 տարին բոլորած, սուր ի ձեռին՝
խելագարի նման կը փնտռէր վիրաւորեալ
աւազակներու մէջ մարդ մը, եւ յանկարծ
կայնելով մէկու մը քովը, որ գեռ չէր փը-
շած իր շունչ՝

— Դո՛ւ՛ անիրաւ քիւրտ Ահմօ, ուրա-
ցար մեր տան մէջ կերածդ աղ ու հաց,
տիրոջդ՝ հօրս բաղմաթիւ բարութիւններ,
եւար յանդուգն կերպով աւազակներուն

հետ միացար ու զիմ հօր տուն աւերելով ,
սրի անցունելով ամենքը , ինձ ալ առե-
ւանդեցիր . . . Ընդունի՛ր , ընդունի՛ր ու-
րեմն ինձմէ , անարժան ու անհաւատարիմ
ծառայ , քո գործած ոճրագործութեանց փո-
խարէն մահ իմ ձեռքէ . . . Ու չը խնայելով
քիւրախ աղաչանքներուն՝ անպատուած օ-
րիորդ խրեց իր սուրն անօրէնին սրտին
մէջ եւ յետ վազեց դէպի ընկերուհիներն
ու ազատարարներ :

Արդէն լուսացեր էր : Ճամբին կանաչ
խոտերու վրայ փռուած էին 10-ի չափ դիակ-
ներ , մեծ քանակութեամբ փամփուշտ , զէնք ,
թալնած գիւղէն բերած աւար , տաւար ,
հօտեր , քանի մը ձիաններ ալ , որք կար-
ծէին արտերուն մէջ :

— Տղա՛ք , ձեզի տեսնեմ , շո՛ւտ ձիա-
ներ բարձեցէք սա աւար , գիւղին կարո-
ղութիւն , եւ մեր մատաղ օրիորդներն ու
հիւանդ կանայք վրանին նստացունելով՝
ելնենք ճամբայ :

Քառորդ ժամուան ճամբայ էր մնացեր
մինչեւ Բ . . . գիւղ . քարաւան հասաւ հոն
այն ժամանակ , երբ ողջ մնացած բնակիչ-
ներ իրենց սիրելեաց դիակներու վրայ աղի
արցունք թափելով՝ կ'ողբային անոնց ան-
դառնալի եւ միանգամայն սգալի կորուստ . . .

խիղի Գիւղն դեռ կորածէր թանձր մուխի մէջ . . . կայծակի արագութեամբ նոքա հաւաքուցան եւ ընդառաջ ելան ազատարարներու . իրենց շնորհակալութիւննին կը յայտնէին նոցա , կօրհնէին նոցա ծնունդ , երկար կեանք ու երջանիկ օրեր կը խնդրէին Աստուծմէ , կը համբուրէին ճակատներ . . .

Սրտաճմլիկ տեսարան . մեր կարիճ երիտասարդներ ողջ Գիւղն պատեցան , — տեսան բոլորովին քար ու քանդ եղած , աւերեալ . իսկ քրիստոնէական եկեղեցին սրբապղծուած . սուրբ Աւետարանն ու ինչ որ քի տակ տրուած , փչացուցած , եւ բոլոր ս . գրեանք ու պատկերներ կոտորած , տրորած , պատռած , թափթրփած . . . ծերունի քահանայն անպատմելի չարչարանաց ենթարկուած , անպատուած , անարգուած , վերջն ալ մերկ , ածելուած երեսով մէկ սեան կապուած հաստ չուանով :

Գոհարանական մաղթանք կատարելով՝ քահանայն արտասութոր աշուրներով դէպի երկինք՝ Աստուծոյ աթոռ վերառաքեց իր վշտալից սրտի մրմունջք , աղօթքներ . . . Այնուհետեւ մեր երիտասարդներ յուսադրելով ժողովուրդն ու վշտահար քահանայն , տալով նոցա իրենց յետ խլած աւար , ինք-

նապաշտօպանութեան համար գիւղի կտրիճներէն կազմելով խումբ եւ տալով նոցա զէնք, հրահանգներ եւ կարեւոր կարգադրութիւններ ընելէ ետքը, ուղղեցին իրենց ճամբան դէպի միւս հայաբնակ գիւղեր:

Ե

Ամառ էր: Սար ու ձոր, հովիտներ ծածկուեր են գոյնզգոյն, անուշահոտ ծաղիկներով, հարիւրաւոր անմահական, անուշահոտ, սառնորակ գետակներ ու աղբիւրներ կարկաչելով ու հարիւրաւոր ոլոր մոլոր պտոյտները ընելով, վշվշալով ու յառաջ սահելով՝ կերթան կը խառնուին Մայր-Արաքսին հետ... Օղը մաքուր, յըստակ, ջուրը մաքուր, պատուական, առողջարար, կապուտակ երկինք պարզուած. օդին մէջ կը սլանան բազմաթիւ ու բազմազան սիրո՛ւն թռչուններ եւ կը ճլվլան իրենց գողարիկ, յուզիչ երգեր. ծառերն վաղուց ծաղկեր են, տերեւակալեր են. բացուեր են վարդեր, որոնց սիրով վառւած սոխակները թուփերու վրայ ոստոստալով, թռչկոտելով կ'երգեն հոգեզմայլ մեղեգիներ... Օրը կիւրակի էր: Մեզ ար-

դէն ծանօթ Սարգիս այդ օր կառքով իր ընտանեկան գործերով կերթար հեռու տեղ . բնութեան հրաշալիքներ, գեղեցկութիւնս չէին գրաւեր նորա տխուր, շա՛տ տխուր սիրտը . . . Նա ընկղմուած էր մտածմունքի ովկիանոսին մէջ, երբեմն-երբեմն իր աչ-ւըներ կը դարձունէր այս ու այն կողմ, որ կասես մի ինչ-որ բան կը փնտռէր անհուն տարածութեան մէջ, ու կրկին անձնատուր կըլլար իր դա՛սն մտածմունքներուն . . . կառքի ձիաներն, ըստ երեւոյթին, ուրախ էին այդ օր ճամբայ գնալուն . նոքա՛ այդ անմեղ, պիտանի կենդանիները կառք վեր առած՝ կը սլանային յառաջ, ժամ յառաջ տիրոջը հասցնելու մօտակայ կայարանը : Կառապանը իր մտրակ անդադար օդին մէջ պտտեցունելով՝ կը խրախուսէր զկենդանիները . — հա՛, բալէքսը հա՛, ձեզի տեսնամ, ինձի ամօթով չը թողուք աղայի քով :

Այդ պահուն կառք մ'ալ ետեւէն դէպի իջեւան կը սահէր, եւ երբ հասաւ Սարգսի կառքին, անծանօթ ճամբորդը — որ ըստ երեւոյթին Պարսիկ մըն էր — մաքուր թաթարերէն լեզուով բարեւ տուեց նորան, եւ հրամայեց իր կառապանին ձիաներն դանդաղ քշել, որպէս զի մինչեւ իջեւան ան-

ծանօթ հայուն հետ զրոյց ընելով երթան :

— Թոյլ տուէ՛ք, ճամբորդ հայ եղբայր,
ձեր անունն իմանալու :

— Սարգիս, իսկ ձե՞րը :

— Մահմէտ-Ալի :

Ո՞ւրկից կուգաք եւ ո՞ւր մտադիր էք
գնալ, Սարգիս աղբա՛ր :

— Կ... կուգամ եւ ընտանեկան գոր-
ծերուս պատճառաւ փոքրիկ ճամբորդու-
թիւն մը պիտի կատարեմ մեր երկրին մէջ.
Իսկ դո՞ւք :

— Ես ալ թիւճէր* եմ, առեւտրական
գործերով մտադիր եմ ձեր երկրին քանի մը
քաղաքները այցելել :

— Յաջողութիւն կը ցանկամ գործե-
րուդ, — արտասանեց Սարգիս :

— Սարգիս աղբա՛ր, — խօսքը փոխեց
Մահմէտ-Ալի, — ես միանգամայն կը զար-
մանամ ձեր աղգին վրայ. ճամբորդութեան
ժամանակ Հայերը շատ տխուր կըլլան,
տեսակ մը մեղամաղձոտ, մտախոհ, յուսա-
հատ, ընկղմուած մտածմունքի մէջ. ինչ
տեսակ սքանչելի, հրապուրիչ օր ալ ճամ-
բայ երթալու ըլլան, անոնց սրտերը միշտ
տխուր կը մնան...

* Վաճառական :

— Է՛ն , աշխարհ է՛ , այդպէս ալ կըլլայ . ամեն ազգի մէջ ալ կան տոհմական լաւ եւ վատ սովորութիւններ . մեր Ազգն ալ այնքան չարչարուեր , տանչուեր է , սարկացեր է , որ ամենքն ալ ակամայ մեղամաղձոտ են դարձեր . . . Գիտեմ , խօսքդ իմ մասին է , որ ախուր եմ ներկայիս եւ չեմ խօսիր ձեզի հետ :

— Ներողութիւն նկատողութեանս համար , — գլուխ խոնարհելով արտասանեց Մահմէտ-Ալի . — բայց եւ այնպէս ձեր ազգ շա՛տ առաւելութիւններ ալ ունի մեր Պարսիկ ազգին վրայ . օրինակ , դուք շա՛տ ըզգօն , լուսաւորուած , զարգացած ու քաղաքակրթուած ազգ էք : Նոյն իսկ օրինակ առնենք մեր Իրանը . հոն ամենապատասխանատու պաշտօնները մեր Արեգակնափայլ Շահը կը յանձնէ Հայերուն . . .

— Դուք՝ իբրեւ վաճառական՝ թերեւս դանուած էք մեր երկրին շատ քաղաքներ , օրինակ՝ Կարին , Վան , Դիարբէքիւր , Տըրայիզոն , Տոփրազ-Կալէ եւ այլ տեղեր , եւ դուցէ՛ ականատես եղած մեր ազգի դըլխուն եկած վերջին փորձանքներուն , քստմնելի կոտորածներին . . .

— Ներողութիւն , խնդրեմ մի՛ շարունակէք այդպիսի ախուր պատմութիւններ .

ես այլ եւս սիրտ չունիմ լսելու, այնքա՛ն սոսկալի բաներ տեսած եմ այս իմ աչուընկերով — վա՛յ ինձի — ձեր Հայրենիքին մէջ, որ թո՛ղ Ալլահը ինք այցելութիւն մը ընէ այդ պատուական Ազգին . . . Ապա թէ ոչ՝ ամօթ ու նախատինք է մարդկութեան համար — թողնել բուռ մը ժողովուրդ Քիւրտ անուղղայ հրոսակներու եւ թիւրք բաշխօղուկու ճանկին մէջ . . .

— Շնորհակալ եմ, Պարսիկ աղբա՛ր, քո մարդասիրական զգացմանցդ համար :

— Չարժէ, մենք ամենքս ա՛լ մարդ ենք եւ իբրեւ մարդիկ պէտք է արդարութիւնը պաշտպանենք : Հա՛, մոռցայ ըսելու որ անունդ շատ լաւ անուն է . Սարգիս անուն սուրբ մը ունեցած է ձեր ազգ, մեծ հրաշքներ, քաջութիւններ գործած է, եւ ձեր եկեղեցին անոր համար առանձին տօն նշանակած է . եթէ չեմ սխալիր, նշանաւոր սրբասէր կաթողիկոս մ՛ալ ունեցած էք այդ անունով :

— Կրկին շնորհակալութիւն, որ այդպէս ուսումնասիրած էք մեր թշուառացած Ազգի պատմութիւն . այսօրուան խիստ տխրութիւնս մասամբ իւրք մեղմեցաւ, փարատեցաւ, կերեւայ թէ ձեզի Ստտուած հասցուց՝ փարատելու իմ տխրութիւն . . .

դարձեա՛լ չնորհակալութիւնս :

— Օ՛, մի՞թէ այժմեան 19-րդ դարին մէջ յանցանք չէր ըլլար արդեօք անգիտակ մնալ ազգերու պատմութեանց :

Ընդհատուեցաւ նոցա հետաքրքիր զբարոյց, երբ կառապանը յայտարարեց ճամբորդներուն իջեւան ժամանելը : Մահմէտ Ալի իսկոյն թռաւ կառքէն եւ մօտենալով Սարգսի՛ օգնեց նորան իջնելու իր կառքէ :

— Ա՛խ, այդ ինչ նեղութիւն է կը կրէք, յաւիտեան ինձի պարտաւորեցուցիք :

— Ներողութիւն, ասիկա բարոյական պարտք մըն էր եւ ուրիշ ոչինչ :

Արդէն երեկոյեան ժամի 6-ն էր, երբ հասան իջեւան : Կը փչէր զով քամին, մարդ չէր ուզէ դրսէն ներս գալ, այնքա՛ն օդը մաքուր ու մեղմ էր. մեր Սարգիսն ալ կամեցաւ մնաս բարեւ ըսել անձանօթ Պարսկին եւ շարունակել իր ճամբան, երբ վերջինս սեղմելով անոր ձեռքը խնդրեց.

— Սարգիս աղբա՛ր, այս գիշեր իմ խաթեր համար միասին հոս գիշերենք, վասն զի այստեղ ես ունիմ քանի մը ծանօթ մարդեր, որոնց հետ անպատճառ տեսնուել կուզեմ :

— Ամենայն ուրախութեամբ, ձեր ազիզ խաթըրը բնաւ կը կո՞տրեմ, — պատասխանեց

Սարգիս :

— Ես երբէ՛ք մոռանալու չեմ ձեր ընկերս իրութիւնը , բարեսրտութիւնը , եղբայր Սարգիս :

— Իսկ ես բնա՛ւ ցմա՛ն մոռանալու չեմ ձեր մարգաս իրութիւն եւ արտայայտած ցաւակցութիւն մեր ազգին հասած դժբաղդութեանց , թշուառութեանց առթիւ :

Այդ պահուն իջեւանի պատանի ծառան ափալ-թափալ ներս բերեց հեշտաեռ եւ զըրեց սեղանի վրայ : Սարգիս իսկոյն եւեթ թէյամանը թէյ քցեց , դրեց հեշտաեռի վրայ , ու՛ սեղան պատրաստելով՝ դարձաւ Մանմէտ-Ալուն՝

— Այժմ , բարեկա՛մ , հրամեցէք սեղանին մօտ , գիտեմ , քաղցած կըլլաք . շարունակենք մեր քաղցը , մի իթարական զրոյցն ին եւ վայելենք այս աղքատիկ սեղանէ :

— Շնորհակալ եմ , ձիշտ է , քաղցած եմ , ճամբին ոչ մէկ տեղ հանգիստ չառայ , շարունակ քշել տուի ձիաները , որ շուտ հասնեմ՝ աստեղաց գործերս կարգի գնելու համար :

— Հրամեցէք , մօտս նստեցէք . այժմ զրուցէք ձեր Իրանի կեանքէն . հոն ես չեմ եղած , լսելովս Շահը իր բոլոր հպատակ-

ներուն առանց կրօնի եւ ազգի խարու-
թեան մէկ աչքով կը նայէ. կըսեն Հայե-
րուն շատ կը պաշտպանէ :

— Միանգամայն ճիշտ է, — մօտենա-
լով սեղանին վերցրեց իր գլխի քիւլլահը*,
մեր Շահը, — թո՛ղ Աստուած անոր կեանքը
երկարէ՛ — Սուլթանի պէս բնաջինջ չի
ըներ իր հպատակ, աշխատասէր, ժրաջան,
տոկուն, հաւատարիմ ու ազնիւ Հայ ժո-
ղովուրդը, որոնց դառն քրտինքով աշխա-
տած, ձեռք բերած ոսկիներով կը լեցուի
արքունական գանձարան : Իրանի Արեգակ-
նափայլ Շահը շատ լաւ ըմբռնած է 19-րդ
դարու հոգին, կը վախնայ մաղաչափ ան-
գամ շեղուելու անորմէ, որ կարող է տա-
նել 'ի յաւիտեան կորուստ . . . :

Տէ՛ր Աստուած, — Սարգիս կը մտա-
ծէր իր մտքին մէջ, — ինչ կը տեսնեմ
աչւըներովս, — երա՞զ թէ իրականու-
թիւն. այս Պարսկի խօսակցութեան ոճ
խիստ նման է իմ անմոռանալի ընկեր Պէ-
տօյի ոճին. կասես մէկ խնձոր կիսած . . .
ա՛հ, դեռ ուրիշ աւելի խոշոր նմանու-
թիւններ այդ մարդը անոր հետ — երեսին
վրայ փոքրիկ — թերեւս զինքը չը ճանչ-

* Պարսկական գտակ :

ցողներուն աննշմարելի — խա՛լը . . . Սա-
կայն նա՛ Պէտօ Հայ է, իմ ընկերը, իսկ
այս մարդը բուն Պարսիկ, ան ալ անծա-
նօթ . . . Պէտօ առողջ, քարի կազմուածքի
տէր, գեղեցիկ, ձերմակ, լիք-լիք թշերով,
փոքրիկ մօրուսով, նոր-նոր աճող բխե-
րով մարդ էր, իսկ սա միանգամայն Պարս-
կի կը նմանի. գիտէ պարսկական լեզուն
(չեմ հասկնար), շատ ազէկ կը խօսի թա-
թարերէն, վրան ունի պարսկական հա-
գուսա՛ւ արա (վերարկու), ոտներին Տիւ-
րքանդի եւ գլխուն փիլլան, իսկ եւ իսկ
Պարսիկ . . . ինք վերին աստիճանի նիհար,
վախ, ջղային, աչքերին տակ փոսիկներ
գոյացած, գունատ ու տժգոյն երեսով,
երկար պարսկական փառաւոր մօրուսով . . .
ըսենք պոյերն մէկ, տարիքնին մէկ կու-
գայ, նոյն արտայայտիչ աչւըներն, նոյն
սրամտութիւն, նոյն գեղեցիկ ձակատ,
նոյն գրաւիչ ու բարի հայեացք, նոյն աշ-
խուժութիւն, նոյն նշան, որ զինքը կը
մատնէ եւ պարսկութենէ հայ կը դարձու-
նէ . . . Հա՛, մոռցայ ամենագլխաւոր նշանն
համեմատելու — Պէտօ սովորութիւն ունէր
սեզան նստած ատենները միշտ իր գլխարկ
վերցունել եւ աչւըներն դէպի երկինք յա-
ռելով՝ սրտին մէջ ինչ-որ ազօթք մրմնջալ,

— սա ա՛լ նոյնը կընէ, թէեւ փոքր ինչ թոյլ, աննկատելի կերպով :

— Ներողութիւն, Սարգիս աղբա՛ր, որ կընդհատեմ ձեր խորհրդաւոր լուսթիւն, — առանձին շեշտով մը սկսեց Մահմէտ-Ալի, հրամանքնուդ ո՞րտեղ կարող եմ կրկին տեսնել, որ ինձ համար մեծ ու կըրկնապատիկ երջանկութիւն կը համարիմ :

— Ես մէկ տեղ մնալու չեմ, միայն մէկ քաղաքի մէջ թերեւս ամուս մը չափ մնամ :

— Խնդրեմ ձեր այնտեղի հասցէն տաք ինձի, ես ալ իմ հասցէն կուտամ ձեզի . եթէ արժանի համարիք, երկտող նամակով զիս երջանիկ կընէք :

— Ամենայն ուրախութեամբ :

— Չը մոռանամ ըսելու, որ ես ձեր քաղքին մէջ ալ գործ ունիմ, թերեւս հոն ալ հանդիպիմ. բայց կափսոսամ որ դուք այն ժամանակ հոն չէք ըլլար. յամենայն դէպս ես Դ. ձեզի նամակով կը հաղորդեմ :

— Յոյս ունեմ որ մենք ցմահ իրարու չենք մոռնալու, — յանկարծ արտասանեց խորհրդաւոր կերպով Սարգիս. — միայն կը խնդրեմ ձեր ներողամտութիւն, որ ինձի զբաղեցնող բանի մը պատճառով թոյլ պիտի տամ ձեզի հետ խօսալու :

— Իրաւունք ունիք, մենք այժմ եզ-
բայրներ ենք :

— Շնորհակալ եմ, միայն այն պիտի
ասէի, որ ես ունէի մէկ լաւ, ազնիւ, շի-
տակ բնաւորութեան տէր սրտակից ընկեր,
որը այժմ, ո՞ գիտէ, ո՞րտեղ կը գտնուի.
Թերեւս զո՞հ է եղած արդէն մեր Հայրենի-
քին մէջ կատարուած սոսկալի կոտորած-
ներուն... Հա՛, այն պիտի ըսէի, որով-
հետեւ դուք՝ թէեւ իսկական Պարսիկ՝ բայց
եւ այնպէս խիստ նման էք իմ կորուսեալ
ընկերոջ, — ուստի շատ պիտի սիրեմ զձեզ :

— Շատ շնորհակալ եմ, որ զիս անոր
տեղ ընդունելով՝ կը յարգէք, կը սիրէք,
հարկաւ, մարդիկ իրար նման կարող են
ըլլալ — դա բնական է, վասն զի մենք
ամենքս ալ Ագամայ եւ Եւայի զաւակներն
ենք : Ես ալ կը վստահանամ խնդրել քեզ-
նէ, որ ազնիւ ընկերոջդ անուն շնորհ ը-
նես ինձի ըսելու. ո՞ գիտէ, աշխարհ է,
ինչպէս քեզի հետ, այնպէս ալ կարող կըլ-
լամ պատահել անոր հետ :

— Պէտո :

— Պէտո՛ եւ դու նորա ընկերը Սարգիս :

— Այո՛, ընկերոջս անուն Պէտո է եւ
իմ անուն Սարգիս :

— Մահմէտ-Ալի իր տեղէն ցատկելով,

— ո՛հ եղբա՛ր Սարգիս, քո անկեղծ սիրտն
ինձի՞, տարագիր ընկերո՞ջդ կը փնտրէր. . .
Որքա՛ն բարի ես դուն, անկեղծ բարեկամ. .
ու ուրախութեան արցունք թափելով՝ գըր-
կախառնուեցան. . . : Երկա՛ր, երկար չէին
ուզեր բաժանուել իրարմէ, արտասունք
թափելով իրար հասէէ հարցեր կուտային
միմիանց, իրար առողջութիւն կը հարցու-
նէին, եւայլն, եւայլն. . .

Քանի մ'օր ետքը Սարգիս ստացաւ
Պէտօյի Դ. գրած առաջին նամակ, որ նոյ-
նութեամբ, առանց կէտ մը փոխելու, յա-
ռաջ կը բերենք ստորեւ : Ահա. —

« 1891 թ. յուլիս 2, Դ. . .

« Սիրելիդ իմ Սարգիս,

Հոգիս, եթէ ուրիշն իմ տեղ այնպէս
վարուէր, ինչպէս ե՛ս քեզ հետ վարուեցի,
չատ պիտի նեղանայիր : Սակայն ես հաս-
տատ գիտեմ, որ ինձանից նեղացած չես
ըլլար : Դու լաւ գիտէիր իմ դրութիւն :
Բողոքովին անյարմար եղաւ այն կողմերն
երեւնալ : Վաղը դուրս կելլամ ուրախ տը-
րամադրութեան տակ, նոր սիրտ առած,

բանը շատ յաջող գնաց : Նորից հաւակս կը ձգեմ փոթորկալից ծովին մէջ . . .

Մնաս բարով, կրկին եւ կրկին կը համբուրեմ քեզ, կարծես կը նախազգամ, թէ փոթորկալից գէպքեր ալլես յաւիտեան չը պիտի թողուն քեզ պէս շատ սիրելիներու հետ տեսնուելու . . . Նորից մնաս բարով :

Եւ յուսով եմ, հաւատացած, որ այնպէս կը մնաս ինչպէս որ էիր : Եւ ճիշտ, ազնիւ մարդու համար փոխուելը կատարեալ մահ է : Շնորհակալութիւն կը նեմ քո եղբայրական ծառայութիւններուդ համար :

Քո կարօտով լի բարեկամ՝ Պէտօ» :

Պէտօ վերադառնալով Վան՝ իր փոքրածիւ բայց քաջ ընկերներով Վանի 1896 թ. սոսկալի կոտորածի ժամանակ հերոսաբար կը պաշտպանէ Հայ ժողովուրդը եւ վերջ հերոսական պսակ ընդունելով՝ կը հաստակուի պատերազմի դաշտում գազանաբարոյ թիւրքերէ :


Ո՛հ, ո՛րքան ցաւ է մեզ հոս արձանագրել թէ՛ Պէտօյի անմեղ հոգու գուշակութիւնն արդէն կատարուած էր : Նորա մակոյկը փոթորկալից ծովու ահեղ ալիքներին



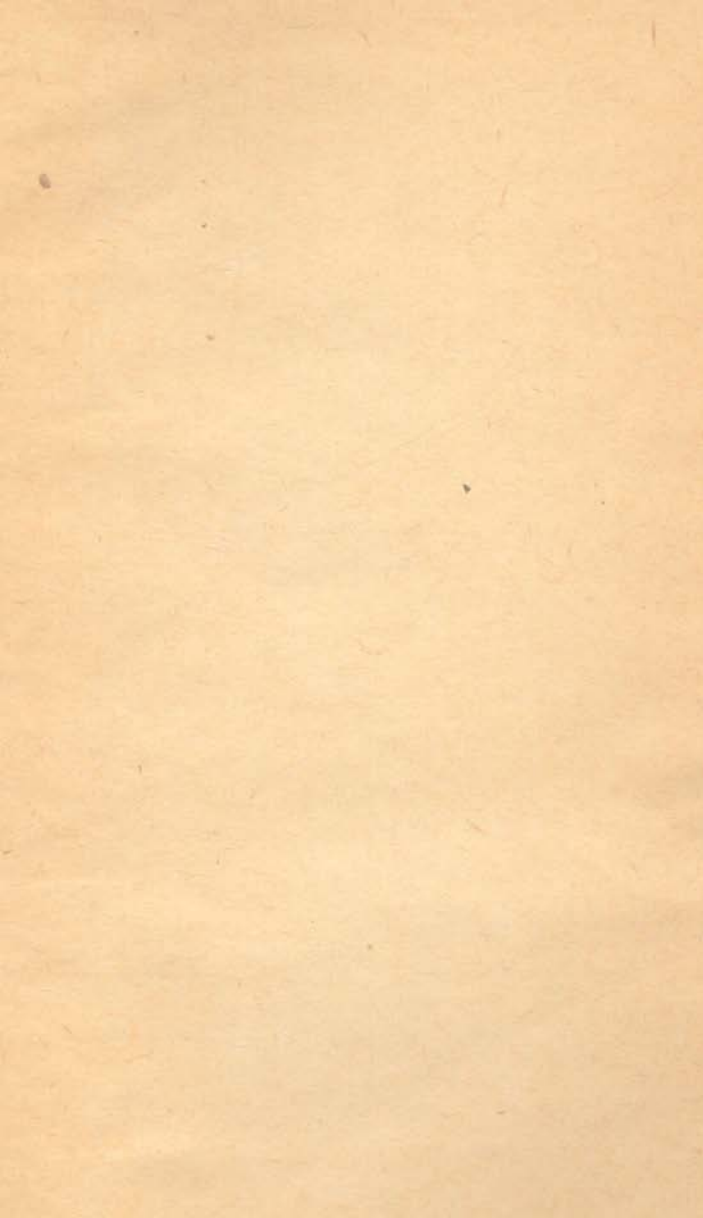
չը դիմանալով՝ վերջ ի վերջոյ կը խորտակուի. . . Սակայն Պէտոյի անմեղ հոգին այդ ալեաց միջին եւս կը մխիթարուէր՝ որ կը մեռնի քաջի նման կռիւ տալով մինչեւ վերջ :



Հոյս է արտերի հոյսն արդիւնաւոր
Հայրէն հասարակութեան իրար յանջա-
գործութեան խորագրով աշխատ-
ութեան 1904թ. Քարտիկ (պատուած)

 Պատրաստ են տպագրութեան համար
նոյն Հեղինակի հետեւեալ աշխատութիւն-
ները .

1. Երես վը իմ Յիշատակարանի .
2. Բարի շնորհակալութիւն . . .
3. Արդար Դատարան .
4. Հայկական Շարժում .



7382

